

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**

Котяш Іванна Адамівна

УДК 821.161.2-6 Черкасенко

**АВТОБІОГРАФІЧНИЙ ОБРАЗ В ЕПІСТОЛЯРІЇ
СПИРИДОНА ЧЕРКАСЕНКА**

10.01.01 – українська література

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Тернопіль-2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української літератури Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука (м. Рівне).

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Радишевський Ростислав Петрович,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри полоністики Інституту філології.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, доцент
Мацько Віталій Петрович,
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія,
професор кафедри української мови і літератури;

кандидат філологічних наук, доцент
Школа Валентина Миколаївна,
Бердянський державний педагогічний університет,
доцент кафедри української літератури та
компаративістики.

Захист відбудеться 4 квітня 2013 р. об 11 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 58.053.02 із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка за адресою: 46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2).

Автореферат розісланий 4 березня 2013 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

С.В. Бородіца

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Одним із найбільш нагальних завдань сучасного українського літературознавства є розбудова власної епістолографії, її теоретико-методологічних засад, вивчення історії, систематизації та комплексного дослідження корпусу її текстів.

Від часів античності й донині феномен епістолярної літератури привертає до себе увагу з боку науковців як важливе джерело фактологічних свідчень про особливості побутового, морально-психологічного, суспільно-історичного життя епохи та особистостей, у листах яких вона знайшла своє відображення, віддзеркалюючи також і внутрішній світ їхніх власних смаків та уподобань, переконань і звичок, щоденних клопотів та буденних справ, з яких, зрештою, і складається велика історія.

Значна і, можливо, найцікавіша інформаційна частина епістолярного простору – це письменницький епістолярій. Як повноправна складова літературного процесу тієї або іншої історичної доби, письменницький епістолярій часто стає унікальним, першовартісним джерелом інформації не лише про біографічні віхи життя письменника, але й, що головне, значно розширює наші уявлення про внутрішній світ митця, його ідейні та естетичні погляди, індивідуальні особливості художнього мислення, розкриває секрети письменницької лабораторії, творчі стимули, реконструює обставини та деталі праці над літературними творами.

Попри значну кількість праць, у яких розкриваються теоретичні засади вивчення письменницького епістолярію, чимало важливих питань, таких, як жанровий статус письменницького листа, його місце в колі суміжних із ним жанрів, принципи класифікації, типологічні та структурні особливості тощо, – все ще залишаються відкритими.

Пошуківлення в царині епістолографічних досліджень, яке спостерігається в останні роки, пов'язано з тим, що поряд із вже опрацьованими епістолярними джерелами з'являються нові, що з тих або інших причин (переважно цензурно-ідеологічних) не могли бути оприлюднені раніше. Найбільшу цікавість, закономірно, викликає епістолярій тих письменників, творчість яких посідає важливе місце в історії української літератури, неодноразово – у різних її аспектах – досліджувалась літературознавцями і, водночас, усе ще залишає значну кількість інформаційних прогалин, що їх теоретично можуть заповнити нові епістолярні знахідки. До когорти саме таких письменників належить С. Черкасенко, біографічний та творчий шлях якого, реконструйований дослідниками, усе ще містить багато «білих плям». Комплексний аналіз нововведених свідчень з епістолярного спадку письменника і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах комплексного плану науково-дослідницької роботи кафедри української літератури

Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука (м. Рівне) «Актуальні проблеми вивчення української мови та літератури в школі та ВНЗ».

Метою роботи є дослідження автобіографічного образу в епістолярії Спиридона Черкасенка, особливостей його вияву в площині біографічних, теоретико-літературних та художніх рецепцій авторської свідомості.

Для реалізації мети передбачається розв'язання таких **завдань**:

- розширити уявлення про історичні витoki та літературну генезу письменницького епістолярію;
- розкрити особливості теоретико-методологічних засад та функціонально-семантичної організації письменницького епістолярію;
- дослідити та проаналізувати епістолярний спадок Спиридона Черкасенка;
- простежити візії дитинства та юності у листах С. Черкасенка;
- встановити роль освітньої діяльності С. Черкасенка у контексті його епістолярію;
- розглянути епістолярій С. Черкасенка як джерело формування його ідейних та художніх поглядів;
- виявити особливості реконструкції літературного процесу в листах письменника;
- проаналізувати засоби і прийоми поетики епістолярної автобіографії С. Черкасенка.

Об'єктом дослідження є епістолярний спадок С. Черкасенка, представлений двома корпусами листів письменника до Л. Білецького, які збереглися в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (особистий фонд професора Л.Т. Білецького) та в Українському громадському видавничому фонді в Празі.

Перший корпус становить 120 приватних листів С. Черкасенка до Л. Білецького, написаних у період з 10 липня 1930 року до 9 січня 1940 року. Другий – це автобіографія, яку С. Черкасенко у формі листів (загальною кількістю – 148) викладає Л. Білецькому, починаючи від 10 липня 1935 року і закінчуючи 23 лютого 1938 року. Об'єктом дослідження виступає також листування С. Черкасенка з М. Вороним, С. Єфремовим, М. Грушевським, К. Стеценком, М. Шаповалом, В. Дорошенком, С. Русовою, Г. Коваленком-Коломацьким, М. Садовським, С. Шелухіним, П. Стебницьким, Є. Чикаленком.

Загалом джерельна база дисертаційного дослідження нараховує 307 епістолярних текстів.

Предметом дослідження виступають теоретико-методологічні принципи сучасної епістолографії, а також розглянуті з їхніх позицій семантичні та структурні засади епістолярного стилю С. Черкасенка, уміщені в його листах свідчення біографічного, літературно-теоретичного та художньо-творчого характеру.

Теоретико-методологічною основою дисертації є наукові розвідки українських теоретиків та істориків літератури Н. Антонєць, Л. Вашків, І. Войцехівської, О. Галича, Р. Гром'яка,

Т. Жицької, Т. Заболотної, А. Зіновської, Ю. Коваліва, М. Коцюбинської, В. Кузьменка, Л. Курило, Ж. Ляхової, В. Ляхоцького, Г. Мазохи, Л. Морозової, М. Назарука, А. Найруліна, Н. Павлик, О. Рогози, В. Святотця, Ю. Шевельова, В. Школи.

Історико-літературним та теоретичним підґрунтям роботи є і праці російських (М. Бахтіна, Є. Виноградової, Є. Єліної, І. Паперно, О. Рогінської, В. Сметаніна, Є. Суровцевої, Ю. Тинянова, О. Фесенко та ін.) та польських (І. Вишневської, С. Скварчинської, Я. Тшинадловського, К. Цисевського, М. Чермінської) учених.

Для вирішення поставлених завдань у роботі були використані загальнонаукові **методи** добору, аналізу й систематизації матеріалу. Також були застосовані прийоми типологічного та структурно-функціонального аналізу епістолярних текстів.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що вперше в українському літературознавстві з теоретичних позицій сучасної епістолографії здійснюється цілісний аналіз епістолярної спадщини С. Черкасенка, що дозволяє доповнити окремі, здійснені раніше, епістолографічні розвідки, суттєво розширити коло фактографічних свідчень щодо біографії письменника, його ідейних та естетичних поглядів, творчої лабораторії, прийомів поезики та стилю.

Особистий внесок здобувача полягає у систематизації та науковому опрацюванні архівних матеріалів епістолярію С. Черкасенка до професора Л.Т. Білецького, які знаходяться у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України і в Українському громадському видавничому фонді в Празі. Дисертаційне дослідження є індивідуальною роботою, її результати отримані безпосередньо дисертанткою.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що в ній систематизуються та узагальнюються теоретико-методологічні засади сучасної епістолографії, її дискусійні питання та проблеми, пропонуються такі принципи підходу до їхнього розгляду, які могли б стати загальною основою для встановлення типологічних закономірностей структурно-семантичної організації епістолярного тексту.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертації можуть знайти застосування у шкільних та університетських курсах з історії літератури, зокрема під час огляду творчості С. Черкасенка, у процесі підготовки спецкурсів та спецсеминарів, присвячених поезиці та проблематиці творчості письменника, під час написання бакалаврських і магістерських програм вищої школи, при створенні нових підручників і навчальних посібників з історії української літератури, а також у практичній роботі вчителів-словесників.

Апробація результатів дисертації. Робота розглядалася на засіданнях кафедри української літератури Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука (м. Рівне). Основні результати дослідження обговорювалися на таких наукових

конференціях: «Терміносистема слов'янського літературознавства» (Рівне, 2007), IV міжнародна науково-практична конференція студентів і молодих науковців «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (17–18 травня 2011, Рівне), міжнародна наукова конференція «Українські переклади святого письма в слов'янському контексті», присвячена 450-річчю Пересопницького Євангелія (13–14 жовтня 2011, Рівне), міжнародна науково-практична конференція студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (10–11 травня 2011, Луцьк), всеукраїнська наукова конференція (за участю молодих вчених) «Людина і соціум у контексті проблем сучасної філологічної науки» (5 квітня 2012, Київ), VI міжнародна науково-практична конференція «Міжкультурна комунікація: мова – культура – особистість» (26–27 квітня 2012, Острог), VII международная заочная научно-практическая конференция «Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии» (10 декабря 2012, Москва), а також на щорічних звітно-наукових конференціях викладачів та аспірантів Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука (м. Рівне).

Публікації. Основні аспекти досліджуваної проблеми висвітлено у 9 публікаціях, з них 8 – у наукових фахових виданнях України (усі статті одноосібні).

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел, що нараховує 369 позицій. Загальний обсяг роботи – 234 сторінок друкованого тексту. Основний текст викладено на 194 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми, формулюються об'єкт, предмет, основні завдання та теоретико-методологічні засади дослідження.

У першому розділі **«Письменницький епістолярій як літературний феномен»** предметом дослідження є історичні витоки та літературна генеза епістолярію. Розглянуто основні дискусійні питання, пов'язані з теорією листування, а також досліджено специфіку функціонально-семантичної організації листів.

У підрозділі 1.1 **«Історичні витоки та літературна генеза письменницького епістолярію»** простежені основні етапи історичного становлення епістолярної форми та узагальнені головні закономірності й тенденції, які теоретично обумовлювали її розвиток.

До епістолярної форми як одного із засобів обміну інформацією людське суспільство систематично вдається, починаючи вже з епохи античності. Ця традиція була продовжена і збагачена літературою часів Середньовіччя та епохи Відродження. Особливу роль у розвитку листування відіграла доба Просвітництва. Обумовлене епістолярною практикою епохи Просвітництва значне розширення жанрово-тематичних особливостей та комунікативно-семантичних функцій листа створює, зрештою, передумови для використання епістолярної форми

з естетичною метою у творах літературно-художньої словесності. Спираючись на традиції, започатковані ще в античності, література XVIII ст. розробляє жанр так званого епістолярного роману, а також запроваджує використання листа (персонажа) як одного з прийомів художньої організації твору. Втім, уже з першої половини XIX ст. епістолярна художня форма використовується в літературі досить епізодично. У контексті тенденцій зближення епістолярної форми та художньої літератури в епоху Просвітництва остаточно утверджується і традиція обумовленості лексичних, структурних і семантичних особливостей епістолярної прози літературним стилем (напрямом) доби та його нормативними ідейно-естетичними вимогами. Ця традиція бере свій початок з античності, досягає свого піку в літературі класицизму, переосмислюється сентименталістами і поступово згасає в естетиці романтизму. Стиль і характер письменницького листування з другої половини XIX ст. стає більш раціональним і прагматичним, зумовленим у першу чергу контекстом тієї родинної, товариської, офіційно-ділової атмосфери, у якій відбувається спілкування автора та його адресата.

Українська епістолярна традиція сягає часів Київської Русі й успадковує досвід, сформований у давньогрецькому та візантійському листуванні. Становлення та розвиток письменницького епістолярію в історії нової української літератури сучасні дослідники хронологічно поділяють на три етапи. Перший припадає на час утвердження в українській літературі естетики сентименталізму та романтизму. Другий пов'язаний з літературно-реформаторською діяльністю Т. Шевченка. Третій – з діяльністю визначних представників української художньої словесності другої половини XIX ст. (Марко Вовчок, І.С. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М. Коцюбинський та ін.) і, зокрема, творчістю П. Куліша. Кращі традиції українського епістолярного досвіду були творчо переосмислені та збагачені в листуванні українських письменників XX ст.

Починаючи вже з епохи античності, паралельно з традицією написання власне самих листів утверджується й інша – рефлексивна традиція теоретичного осмислення жанру. З'явившись у надрах античної риторичної науки, вона удосконалюється у філологічних розвідках, що охоплюють хронологічний період від епохи середньовіччя і до XVIII ст., а у XX ст. оформлюється в окрему наукову дисципліну – епістолографію, яка досліджує різноманітні – семантичні, структурні, мовленнєві – аспекти листування.

У підрозділі 1.2 **«Теоретико-методологічні засади вивчення письменницького епістолярію»** розглянуті основні дискусійні питання, пов'язані з теорією листування.

Осердям кола дискусійних питань, пов'язаних з теорією листування, є проблема визначення теоретичного статусу листа, його приналежності до певного семантично-мовленнєвого зразка засобів сучасної комунікації.

Основні підходи до визначення теоретичного статусу епістолярію, ті, зокрема, які найбільш активно впроваджуються в сучасній епістолографії, обумовлені практикою його дослідження як стильового явища; текстової категорії; дискурсу; категорії жанру.

Наслідком літературознавчих дискусій навколо теоретичного статусу епістолярного тексту є і проблематичність визначення самого поняття «лист», його жанрової і семантичної природи. І в першу чергу це стосується проблеми визначення письменницького листа. На сьогодні найбільш логічно аргументованим і вдалим варто, очевидно, вважати визначення листа, яке запропонував В. Кузьменко. Принципово важливим у визначенні листа є, на його думку, чітка позиція щодо пріоритетності у семантичній організації письменницького листа саме авторської свідомості, її психологічної та комунікативної настанови, що дозволяє розглядати лист не лише як історичний документ, тобто деперсоніфіковане джерело інформації, а як «поліжанровий» літературний феномен.

Майже всі дослідники погоджуються з тим, що письменницькі листи, з огляду на їхній специфічний індивідуально-творчий характер, із загального масиву епістолярної літератури мають бути виділені в окрему групу, яку найчастіше термінологічно позначають як письменницький епістолярій.

У підрозділі 1.3 **«Функціонально-семантична організація письменницького епістолярію»** наголошується, що письменницький епістолярій суттєво відрізняється від загального епістолографічного феномену, звичайного побутового листа.

Специфіку функціонально-семантичної організації кореспонденцій письменників, на нашу думку, визначає сукупність таких взаємозв'язаних семантичних ознак: тип жанрової належності, характер тематичної спрямованості, форма комунікативної стратегії, принципи композиційної організації та своєрідність мовленнєвого оформлення письменницького епістолярного тексту.

У межах типології жанрової належності епістолярію доцільно говорити, очевидно, про дві її основні узагальнені форми: а) загальнолітературну жанрову належність епістолярного тексту і б) конкретну жанрову форму (модифікацію), якої надано листу. Загальнолітературна жанрова належність епістолярного тексту передбачає віднесеність цього типу тексту до однієї з трьох – приватної, публіцистичної або художньої форми вияву авторської свідомості, авторської настанови та сфери використання листа.

Відповідно, приватний лист можна визначити як епістолярний текст, який не має наперед заданої авторської настанови на потенційне оприлюднення, адресований конкретній особі або офіційній установі й тематично локалізується в межах обміну такою інформацією, що не розрахована на широкий суспільний загал, має особистісний утилітарно-прагматичний або духовно-екзистенційний характер і відображає погляди, переконання, смаки автора в якнайширшому спектрі питань, котрі охоплюють усі сфери людської життєдіяльності.

Публіцистичний лист – це лист із заданою наперед настановою на оприлюднення (фактичне або потенційне), розрахований на реакцію широкого суспільного загалу і написаний з метою вплинути на формування громадської думки щодо злободенних питань суспільно-політичного та культурного життя. Публіцистичний лист, як правило, пишеться у формі так званого «відкритого листа». Художній лист – це лист, у якому, крім власне аналітичної або морально-дидактичної функції, міститься авторська настанова на естетичне сприйняття повідомлюваних фактів. Автор такого листа, як правило, не виключає можливості його потенційного оприлюднення.

Конкретну жанрову форму (модифікацію), якої надано листу, зумовлює характер стосунків між дописувачами, функціонально-тематична спрямованість епістолярного тексту та його емоційна модальність.

Виділяють три основні жанрові модифікації приватного листа: 1) офіційно-діловий; 2) родинний; 3) інтимно-товариський. Жанрові модифікації публіцистичного листа доцільно виокремлювати: по-перше (за характером стосунків між дописувачами), на індивідуальні, написані від імені одного автора, та колективні, написані від імені групи авторів; по-друге (за характером функціонально-тематичної спрямованості), на листи, які порушують суспільно-політичну, морально-етичну чи культурологічну проблематику.

Виділити та чітко структурувати жанрові модифікації художнього листа досить проблематично, як з огляду на недостатню дослідженість його теоретичних та історичних аспектів, так і в силу його «протеїчності» і політематичності. З формального погляду можна говорити про віршовану та прозову форми такого листа – наративну (у вигляді оповіді, й навіть сюжетної) та описову; з погляду тематики – на мемуарну, мемуарно-автобіографічну, пейзажну (описи природи), автокритичну (описи літературно-творчих процесів) тощо.

Характер тематичної спрямованості функціонально-семантичної організації епістолярного тексту, на нашу думку, визначають чотири основних тематичних модули, які охоплюють усі основні типи (приватну, публіцистичну, художню) жанрової належності письменницького епістолярію: а) літературно-біографічний; б) автобіографічний; в) теоретико-літературний; г) культурно-історичний.

Форма комунікативної стратегії письменницького листа в загальній функціонально-семантичній організації епістолярного тексту виявляє себе, по-перше, як специфічний комунікативний діалог між адресантом (автором листа) та адресатом (його отримувачем), по-друге (передусім це стосується художнього листування і частково публіцистичного), як певний тип естетично значимого осмислення та оформлення повідомлюваної інформації засобами художнього зображення. Таким чином, елементами того або іншого типу комунікативної стратегії письменницького епістолярного тексту виступають: а) образ автора; б) образ читача (адресата);

в) літературно-стильова організація (з настановою на більшу або меншу міру естетизації викладеного матеріалу).

Принципи композиційної організації письменницького епістолярного тексту частково спираються на розроблені ще в античні часи усталені канонічні форми. З іншого боку, композиція письменницьких епістол, як правило, не має ознак жорсткої структурованості, натомість у них часто спостерігаються дифузія, взаємонакладання структурних елементів, порушення їх послідовності, невмотивовані структурно асоціативні тематичні відступи від «генеральної» сюжетно-композиційної лінії. Найчастіше композиція письменницького листа обумовлюється психологічним настроєм письменника, мірою його духовної спорідненості з адресатом, тематичною специфікою повідомлюваної інформації.

Мовленнєву своєрідність епістолярного тексту визначає концентрованість словесного обсягу, специфічна комунікативно-діалогічна спрямованість та особливості мовленнєвої інтонації листа.

У другому розділі **«Автобіографічний контекст епістолярію С. Черкасенка»** письменницький епістолярій митця досліджується з погляду його біографічних та літературних контекстів, простежуються передумови та етапи формування педагогічного досвіду майбутнього письменника, його поглядів на освітянську діяльність, її зміст та призначення.

У підрозділі 2.1 **«Епістолярій С. Черкасенка: автобіографічний та літературний контекст»** констатується, що попри значну кількість дослідників і численні звернення з їхнього боку до вивчення тих або інших аспектів різноаспектної творчості С. Черкасенка, в його спадку все ще залишається чимало питань, які потребують ретельного аналізу, залучення нових літературно-критичних методів та підходів, введення в широкий теоретичний обіг таких біографічних матеріалів, які раніше не використовувались літературознавцями, що вивчали літературно-художній спадок письменника. До таких матеріалів не в останню чергу відноситься й епістолярій письменника.

В епістолярному доробку С. Черкасенка особливе місце посідає його листування з Л. Білецьким, яке вперше вводиться в літературознавчий обіг і систематизується в нашому дисертаційному дослідженні. Листи С. Черкасенка до Л. Білецького, що збереглися в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, – це величезний масив фактологічної інформації, який можна поділити на дві великі частини. Перша з них становить 120 приватних листів С. Черкасенка до Л. Білецького, написаних у період з 10 липня 1930 року до 9 січня 1940 року. Друга частина – це унікальна (з погляду біографічної та літературно-художньої ідентичності) автобіографія, яку С. Черкасенко у формі листів (загальною кількістю – 148) викладає Л. Білецькому, починаючи від 10 липня 1935 року і закінчуючи 23 лютого 1938 року. Епістолярна автобіографія С. Черкасенка охоплює хронологічний період його

життя від вступу до школи і до моменту, коли майбутнього письменника перевели на роботу в школу при Лідіївських копальнях.

У підрозділі 2.2 **«Візії дитинства та юності у листах С. Черкасенка»** відзначається, що саме цей хронологічний етап життєвого шляху письменника містить найбільшу кількість інформаційних прогалин, пов'язаних насамперед з відсутністю літературних джерел, які б надавали необхідні біографічні свідчення. Інформаційний вакуум найкращим чином дозволяє заповнити епістолярна автобіографія письменника, в якій він сам описує і коментує початкові етапи своєї біографії, зокрема дитячі та юнацькі роки свого життя.

Як і будь-який інший біографічний текст, епістолярна автобіографія С. Черкасенка насамперед цікава фіксацією тих етапів «дорослішання» її автора, які є знаменними з погляду формування та розвитку його особистісних якостей, рис характеру, вдачі, особливостей світосприйняття та самосвідомості. Авторські самооцінки, що свідчать про поступове накопичення та переосмислення життєвого та морального досвіду, – це своєрідна особистісна самоідентифікація, яка має такі складові: 1) сімейна ідентифікація; 2) фізична ідентифікація; 3) статевая ідентифікація; 4) екзистенційна ідентифікація; 5) соціальна ідентифікація.

У підрозділі 2.3 **«Освітня діяльність С. Черкасенка у дзеркалі його епістолярію»** простежуються передумови та етапи формування педагогічного досвіду майбутнього письменника, його поглядів на освітянську діяльність, її зміст та призначення. Освітня діяльність С. Черкасенка, його невтомна праця, пов'язана із розбудовою національного школознавства, стали вагомим внеском у розвиток української педагогічної думки. Якщо оприлюднені нині листи С. Черкасенка, написані ним у еміграції, становлять уже цілком зрілий і сформований погляд на мету та зміст національної освіти, то епістолярна автобіографія, навпаки, цікава насамперед тим, що дозволяє реконструювати власне сам процес фахового становлення та зростання С. Черкасенка як педагога, визначити ті головні віхи та орієнтири, що формували (і водночас стимулювали до розвитку) освітянський досвід, погляди та переконання майбутнього письменника.

Віхи освітянської діяльності, що простежуються в епістолярній автобіографії, – це, насамперед, роки його вчителювання у школах Катеринославщини (Новопавлівка, Васильківка, Ульяновка, Юзово), але фактично хронологічні межі, які окреслюють процес самоусвідомлення С. Черкасенком свого педагогічного покликання, своєї освітньої місії, можуть бути ретроспективно розширені майже до самих початків його знайомства зі школою.

Важливе місце у «шкільних» описах автобіографії С. Черкасенка займає галерея вчительських типів, охарактеризованих надзвичайно влучно та колоритно (усього, разом з учителями початкового училища й учительської семінарії ця галерея нараховує понад 30 осіб). Особливо важливими для розуміння суті та мети педагогічних завдань, які ставив перед собою

С. Черкасенко, характеру його освітянського покликання є ті методологічні принципи навчально-виховної роботи та концептуальні засади освітницької діяльності вчителя, на котрі письменник не раз звертав увагу в епістолярній автобіографії. Насамперед, це деклароване автором ставлення до школи й учительських обов'язків. Цікавими і передовими (на свій час, безумовно) є роздуми С. Черкасенка про особу вчителя, методи його роботи з дітьми. Справжніх, ідейних вчителів, що працюють для дітей, С. Черкасенко часто протиставляє тим, для яких учительська місія полягає у гонитві за кар'єрою та нагородами. Предметом особливо шанобливого ставлення і свого роду «поклоніння» Черкасенка-педагога були його учні, про яких він неодноразово і завжди з палкою прихильністю та любов'ю відзивався в автобіографії. Чимало сторінок епістолярної автобіографії С. Черкасенка присвячено поясненню методів його роботи з учнями (навчання письму, краснопису, арифметики), містять роздуми про переваги та недоліки тогочасних шкільних підручників, «методичні прогалини» в навчальних та виховних прийомах роботи його колег.

У третьому розділі **«Художній та теоретико-літературний контекст епістолярію С. Черкасенка»** проаналізовано епістолярій С. Черкасенка як джерело формування його ідейних та художніх поглядів, досліджено реконструкцію літературного процесу в листах, а також встановлено засоби і прийоми поетики епістолярної автобіографії С. Черкасенка.

У підрозділі 3.1 **«Епістолярій С. Черкасенка як джерело формування його ідейних та художніх поглядів»** розглядаються реконструйовані за епістолярним спадком письменника основні етапи становлення його світоглядних та естетичних принципів.

Письменницький епістолярій С. Черкасенка, зокрема його епістолярна автобіографія, є не лише безцінним джерелом біографічних свідчень дитячого та юнацького періоду його життя. Вона містить також не менш багатий та цікавий для літературознавців фактологічний матеріал, який дозволяє простежити зародження та етапи формування ідейних та художніх поглядів письменника.

Перші ознаки зацікавлення політикою, ідеологічними доктринами, що завжди були рушійними силами суспільно-історичного розвитку, з'являються у Спиридона Черкасенка доволі рано, ще в період його навчання у Новобузькому початковому училищі. Вже в стінах учительської семінарії він мав цілком сформовані передові і прогресивні погляди – антимонархістські, національно-патріотичні з відчутним ухилом в «ліву ідеологію». Ідеологічні симпатії С. Черкасенка еволюціонували у напрямку своєрідного стихійного соціального спротиву типовій кар'єрі «народного» вчителя, альтернативу якій він вбачав не у декларованому на словах, а істинному служінню народові.

Вияв естетичного, творчого начала в хлопчачій душі спричинив до того, що, перебуваючи в училищі, він захопився церковним співом і любов'ю до «красного письма». Але найбільший вплив на формування естетичних уподобань, а згодом і вже цілком свідомих художніх поглядів

С. Черкасенка, здійснили, звісно, книжки, його любов до читання, яка поступово переросла у пристрасне захоплення літературою (про це, зокрема, йдеться у багатьох листах епістолярної автобіографії С. Черкасенка: 6, 7, 8, 9, 10, 11, 20, 21, 36, 74, 120, 121, 124). На жаль, і це не раз констатував у епістолярній автобіографії С. Черкасенко, його знайомство з українською літературою – і в часи навчання у початковому училищі, і в учительській семінарії – було лише епізодичним, хоча саме воно (й, зокрема, поезія Т. Шевченка) виявило перші ознаки майбутнього письменницького таланту. Книжкою, що назавжди змінила російськомовні художні уподобання С. Черкасенка та фактично остаточно визначила його вибір на користь «зробитися» українським письменником, став перший том тритомної антології нової української літератури «Вік».

У підрозділі 3.2 «**Реконструкція літературного процесу у листах**» охарактеризовані особливості процесу сприймання і розуміння змісту та форми літературних творів; початкові етапи становлення С. Черкасенка як письменника, еволюція його художнього самовідчуття; автобіографічні елементи художніх творів С. Черкасенка.

Відзначено, що вже перші самостійні «проби пера» пробуджують у молодому поетові зацікавленість теорією літературної праці. Письменницький епістолярій С. Черкасенка, принаймні у тій її частині, яка нині оприлюднена, не є надто відвертим стосовно демонстрації принципів та методів «творчої лабораторії» письменника. Втім, окремі відголоски теоретичних уявлень митця щодо тих художніх вимог, які він ставив до написання «істинних», на його думку, літературно-художніх творів, епізодично все ж трапляються в його листах. Прикладом можуть бути листи до М. Шаповала, в яких він подає фрагментарні, але доволі влучні характеристики літературного процесу та його представницьких осіб у Радянській Україні, або листи до К. Стеценка, де він досить кваліфіковано, з теоретичного погляду, пояснює адресату суть своїх естетичних очікувань щодо тих музичних номерів, які, на прохання С. Черкасенка, мав написати К. Стеценко до його драми «Про що тирса шелестіла». Симптоматичними є його звернення до Л. Білецького з проханням оцінити з теоретико-літературних позицій його драму «Еспанський кабальєро Дон Хуан і Розіта».

Поетичні вправи, до яких С. Черкасенко вдавався під час навчання в училищі й учительській семінарії, мали за мету зробити з нього російського письменника (під впливом російськомовної літератури, на якій він виховувався), але поступово, у процесі знайомства з кращими зразками української літератури, перед ним відкрився незнаний до того світ рідномовного письменства, який спричинив кардинальну переоцінку теоретичних та художніх уподобань поета-початківця, які, зрештою, і привели С. Черкасенка до цілком логічного вибору: стати українським письменником.

Автобіографічні елементи в художніх творах С. Черкасенка, які зауважуються в його письменницькому епістолярії, можна поділити на два типи, перший з яких – це непряма, але

опосередкована життєвим і професійним досвідом реконструкція тих біографічних ситуацій та людських особистостей, що їх спостерігав письменник, другий – це прямі автобіографічні паралелі, на котрі, як правило, С. Черкасенко сам вказував у своїх листах. До першого типу відносяться прозові та віршовані твори, у яких йдеться про світ дитинства, юності («Чорний блиск», «Маленький горбань», «Яма», «Безпритульні», «Гараськів Великдень», «Великодня ніч», «Сашків кінець», «У шахтарів. Як живуть і працюють на шахтах», «Діти міста»), педагогічну та освітянську діяльність (оповідання «Патріот», «Зануда», «Прикрий епізод», «Тося», поезії «Наш світлий храм», «На свято відкриття Вільного університету у Відні»), соціально-критичний та національно-патріотичний контекст (оповідання «Хто він?», «На пароході», поезії «Ученому педантові», «Заклик», «О.Н.П-ну», «Просвіта», драматичні твори «Вечірній гість», «Сміх», «Лісові чари», «Лібуша в таборі», «Хай живе життя», «Бідний Лесько», «Вигадливий бурсак», «До світла, до волі» та ін.), літературну творчість (поезії «Батьківська бандура», «Нашим поетам», «Не співай нам», «Моя муза», «Світлій пам'яті генія», «Франкові», «Шевченкові», «Присяга», «Наша твердиня» та ін.). Другий тип автобіографічних рефлексій, що трапляються у письменницькому епістолярії С. Черкасенка, пов'язаний з прямими авторськими вказівками на ті життєві паралелі, які були використані у його художніх творах: оповідання «Марта і Марія», «Пригода», «Сила кохання», поетичні цикли «Золоті Пожари», «Осінні настрої», «Акварелі», драма «Жах».

У підрозділі 3.3 **«Засоби та прийоми поетики епістолярної автобіографії С. Черкасенка»** досліджені жанрова специфіка епістолярію письменника, особливості його композиційної побудови, комунікативної спрямованості, засоби характерології та образно-предметної деталізації, а також мовленнєво-стилістична організація.

Жанрова специфіка епістолярної автобіографії С. Черкасенка поєднує елементи мемуарно-документальної літератури та художньо-біографічної прози, зокрема автобіографічної повісті.

Композиційні принципи, які визначають художню організацію епістолярної автобіографії С. Черкасенка, пов'язані насамперед із характером та особливостями структурного умотивування та тематично-сміслового співвіднесення елементів розповіді у творі. Загальний тематичний розподіл цих елементів зумовлений виділенням класичних для будь-якого автобіографічного тексту тематичних блоків: дитинство, юність, зрілість, старість. В автобіографії Спиридона Черкасенка – це дитинство, пов'язане з роками навчання у Новобузькому початковому училищі (листи 1–12), та юність, співвіднесена з часом перебування в учительській семінарії (листи 13–40) та роками учителювання в школах Катеринославщини, зокрема – у Новопавлівці (листи 41–52), Васильківці (листи 53–81), Ульяновці (листи 82–130), Юзовому (листи 132–147), Лідівому (лист 148). Виділені в епістолярній автобіографії С. Черкасенка біографічні тематичні блоки поєднуються лінійно-поступальним типом композиційного зв'язку, тобто розташовуються в їхній природній хронологічній послідовності. Організаційним центром композиційно-тематичного

зв'язку та смислової завершеності твору при цьому виступає постать автора-розповідача. Принципи, якими послуговується С. Черкасенко, компонуючи та розподіляючи матеріал розповіді у своєму творі, найбільше нагадують так звану новелістичну композицію.

Комунікативна організація епістолярної автобіографії С. Черкасенка має виразні ознаки естетичної спрямованості, яка виявляється насамперед у чітко ідентифікованих у тексті твору образах автора й адресата (читача).

Епістолярна автобіографія С. Черкасенка густо «заселена» персонажами. За нашими підрахунками, загальна кількість згаданих у ній осіб становить близько 450, з них епізодично згаданих – близько 370 і близько 80 таких, постаті яких розглядаються більш або менш деталізовано. Поряд із персональними в автобіографії С. Черкасенка створюється й чимало збірних, колективних образів (шкільної дітвори, семінаристів, учасників церковних хорів та учнів шкіл, у яких працював письменник).

Визначальну рису характерології С. Черкасенка становлять психологізм, прагнення до типізації та узагальнення змальовуваних ним людських образів, що постійно виявляють себе на сторінках твору через портретні галереї людських типів – родинних, морально-психологічних, соціальних та професійних.

Водночас, попри елементи узагальнення та типізації, людські образи у С. Черкасенка завжди яскраво індивідуалізовані, змальовані з притаманною лише їм особливою манерою поведінки, мислення та світосприйняття. Постійним засобом індивідуалізації у письменника є і детальний опис зовнішності персонажа, вбрання, стилізація особливостей мовлення.

До засобів образно-предметної деталізації в епістолярній автобіографії С. Черкасенка відносяться часові та просторові образи, а також засоби предметного зображення. Категорія часу у ній наявна у кількох семантичних вимірах. Перший її вимір – це характер розподілу та фіксації (розповідачем) плину часового потоку. Другий вимір наявності категорії часу в С. Черкасенка полягає у контрастному протиставленні часових пластів теперішнього та минулого (як правило, з позицій пізніше набутого критичного досвіду або ностальгічної реакції на особливо вразливі емоційні спогади). Третій важливий вимір реалізації категорії часу у С. Черкасенка – це створений на сторінках його автобіографії образ пам'яті як складного асоціативного механізму регуляції плину часу в свідомості автора.

Просторові образи є невід'ємною частиною поетики епістолярної автобіографії С. Черкасенка, про що, зокрема, свідчить хоча б той факт, що всі просторові переміщення, пов'язані зі зміною роботи письменника або його приватними чи діловими поїздками, незмінно супроводжуються деталізованими описами топографічних особливостей місцевості, якою він подорожував. Просторові образи письменника інколи ідеологізуються за принципом протиставлення «свого» і «чужого» простору.

Серед засобів предметного зображення в епістолярній автобіографії можна виділити численні інтер'єрні описи, переважно шкільних приміщень, але на особливу увагу заслуговують насамперед картини природи, які викликають асоціації з пейзажною лірикою С. Черкасенка.

В епістолярній автобіографії митця використовуються різноманітні засоби мовленнєво-стилістичної організації. Поряд із літературно-книжним мовленням, яскраво емоційним і виразно індивідуалізованим у притаманній автору художньо-стильовій манері, мовленнєва організація твору С. Черкасенка вбирає колоритні народні вислови та фразеологізми, літературні ремінісценції, інтонаційно-риторичні фігури, різноманітні типи словесних стилізацій (учительського та дитячого мовлення, мовлення провінційного обивателя, українського «патріота матушки Расії»), а також індивідуальну манеру та вади мовлення різних людей).

У **Висновках** узагальнені та сформульовані основні положення дослідження:

1. Історичні витoki листування сягають часів античності. Розвиток письменницького епістолярію зумовлений загальними тенденціями та закономірностями історичного розвитку літератури, зокрема значною мірою підпорядкований теоретичним та естетичним настановам літературних стилів та напрямів. Як активний суспільно-історичний феномен письменницький епістолярій стверджується в епоху Просвітництва, наслідком чого стає широке використання епістолярної форми не лише у приватній, але й у публіцистичній та художній сфері.

2. Однією з важливих проблем сучасної епістолографії є питання визначення теоретичного статусу письменницького епістолярію, його жанрово-родової належності, типології, семантичної природи.

3. Неможливість створення вичерпної класифікації всіх типів та різновидів листування частково компенсується можливістю розробки такої теоретичної моделі функціонально-семантичної організації письменницького епістолярію, яка врахує її основні типологічні ознаки, такі, як тип жанрової належності, характер тематичної спрямованості, форма комунікативної стратегії, принципи композиційної організації, своєрідність мовленнєвого оформлення.

4. Дослідження епістолярного спадку С. Черкасенка лише розпочинається, оскільки кількість оприлюднених на сьогодні архівних матеріалів гостро недостатня для реконструкції уявлень про його письменницький епістолярій.

5. Надзвичайну фактологічну цінність для вивчення епістолярного спадку С. Черкасенка має його листування з Л.Т. Білецьким, яке вперше систематизується та аналізується в нашому дослідженні.

6. Візії дитинства та юності, зафіксовані епістолярною автобіографією С. Черкасенка, були проаналізовані нами під кутом зору авторської самоідентифікації певних етапів формування життєвого досвіду в площині сімейного, фізичного, статевого, екзистенційного, соціального самоусвідомлення.

7. Особливе місце в епістолярній автобіографії С. Черкасенка посідає його освітянська діяльність, простежена автором на різних етапах формування педагогічного досвіду, з детальним самоаналізом та критичними зауваженнями щодо системи тогочасної освіти, її навчальних закладів, мети та змісту педагогічної діяльності вчителя.

8. Епістолярна автобіографія С. Черкасенка дозволяє глибше простежити витoki, мотиви, етапи становлення і розвитку світоглядних та естетичних поглядів майбутнього письменника.

9. Надзвичайно цінним джерелом фактологічних свідчень епістолярна автобіографія С. Черкасенка є і з погляду авторських коментарів щодо творчої історії, окремих його художніх творів, життєвих паралелей, які знайшли в них своє відображення.

10. Розроблена у першому розділі нашого дослідження теоретична модель функціонально-семантичного аналізу письменницького епістолярію дозволила виявити та охарактеризувати основні засоби та прийоми поетики епістолярної автобіографії С. Черкасенка, зокрема дослідити жанрову специфіку твору, особливості її композиційної побудови, комунікативної спрямованості, а також засоби образно-предметної деталізації та мовленнєво-стилістичної організації.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО У ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Котяш І.А. Реконструкція літературного процесу у листах С. Черкасенка / І.А. Котяш // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Філологічні науки. – № 19 (230) жовтень. – 2011. – С. 95–108.

2. Котяш І.А. Освітня діяльність С. Черкасенка у дзеркалі його епістолярію / І.А. Котяш // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Літературознавство / За ред. д. ф. н. Ткачука М.П. – Тернопіль: ТНПУ, 2011. – Вип. 33. – С. 117–132.

3. Котяш І.А. Епістолярій С. Черкасенка: автобіографічний та літературний контекст / І.А. Котяш // Слово і час. – 2012. – № 4. – С. 87–93.

4. Котяш І.А. Історія епістолярію в українському та польському літературознавстві / І.А. Котяш // Наукові записки. Серія «Філологічна». – Острог: Видавництво національного університету «Острозька академія», 2012. – Вип. 27. – С. 191–194.

5. Котяш І.А. Епістолярій С. Черкасенка як джерело формування його ідейних та художніх поглядів / І.А. Котяш // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Літературознавство / За ред. д. ф. н. Ткачука М.П. – Тернопіль: ТНПУ, 2012. – Вип. 34. – С. 67–82.

6. Котяш І.А. Українська і польська історія епістолярію / І.А. Котяш // Київські полоністичні студії КНУ ім. Тараса Шевченка. – К.: Університет «Україна», 2011. – Т. XVIII. – С. 224–230.

7. Котяш І.А. Польсько-український аспект дослідження засобів поетики епістолярної автобіографії (на прикладі листів С. Черкасенка) / І.А. Котяш // Київські полоністичні студії КНУ ім. Тараса Шевченка. – К.: Університет «Україна», 2012. – Т. XIX. – С. 347–353.

8. Котяш І.А. Візії дитинства та юності у листах Спиридона Черкасенка / І.А. Котяш // Студії з україністики / За ред. д. ф. н., чл.-кор. НАН України Радишевського Р.П. – К.: Міжнародна школа україністики НАН України, 2012. – Випуск XII. – С. 125–136.

ДОДАТКОВІ ПУБЛІКАЦІЇ

1. Котяш И.А. Функционально-семантическая организация писательского эпистолярия / И.А. Котяш // Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: материалы VII международной заочной научно-практической конференции. Часть I. (10 декабря 2012 г.) – М.: Изд. «Международный центр науки и образования», 2012. – С. 123–129.

АНОТАЦІЯ

Котяш І.А. Автобіографічний образ в епістолярії Спиридона Черкасенка. – Рукопис.

У дисертаційному дослідженні простежуються історичні витoki та літературна генеза письменницького епістолярію, розглядаються теоретико-методологічні засади його вивчення, основні дискусійні питання сучасної епістолографії, розробляється теоретична модель функціонально-семантичної організації письменницького епістолярію, яка враховує її основні типологічні ознаки.

У дисертації вперше систематизуються та аналізуються раніше не оприлюднені архівні матеріали, що містять листи С. Черкасенка до професора Л.Т. Білецького, написані в період 1930–1940-х рр. На основі цього листування досліджуються відтворені С. Черкасенком етапи його біографічного шляху, зокрема дитинства та юності, освітня діяльність, ідейні та художні погляди, процес реконструкції творчих задумів, засоби та прийоми поетики епістолярної автобіографії письменника.

Ключові слова: дискурс, епістолярна автобіографія, епістолярний стиль, епістолярна форма, жанр, письменницький епістолярій, текст, функціонально-семантична організація тексту.

АННОТАЦИЯ

Котяш И.А. Автобиографический образ в эпистолярии Спиридона Черкасенко. – Рукопись.

В диссертационном исследовании прослеживаются исторические истоки и литературное развитие писательского эпистолярия, рассматриваются теоретико-методологические основы его изучения, основные дискуссионные вопросы современной эпистолографии. Освещаются и комментируются ракурсы исследовательских подходов к изучению теоретического статуса

эпистолярия как явления стиля, текстовой категории, дискурса, категории жанра. Разрабатывается теоретическая модель функционально-семантической организации писательского эпистолярия, которая учитывает ее основные типологические признаки: разновидность жанровой ориентации, характер тематической избирательности, форму коммуникативной стратегии, принципы композиционной организации, специфику речевого оформления эпистолярного текста.

В диссертации впервые систематизируются и анализируются ранее неизвестные архивные материалы, которые содержат письма С. Черкасенко к профессору Л.Т. Билецкому, что сохранились в Центральном государственном архиве высших органов власти и правительства Украины, а также в Украинском общественном издательском фонде Праги – это большой массив фактологической информации, который можно разделить на две части. Первая состоит из 120 частных писем С. Черкасенко к Л. Билецкому, написанных с 10 июля 1930 года по 9 января 1940 года. Вторая часть – это уникальная (с точки зрения биографической и литературно-художественной идентичности) автобиография, которую С. Черкасенко в форме писем (общим количеством – 148) адресует Л. Билецкому с 10 июля 1935 года по 23 февраля 1938 года.

Эпистолярная автобиография С. Черкасенка, кроме того, что она есть уникальным источником, которой может прояснить большую часть неизвестной информации жизнеописания писателя, излагает значительное количество важных фактов, что касаются источников и дальнейшей эволюции его мировоззрения, идейно-политических, а также религиозных взглядов, научно-педагогической системы, морально-этических и эстетических убеждений, литературно-художественных заинтересованностей представляющих С. Черкасенка как писателя.

На основе этих писем исследуются воссозданные С. Черкасенком этапы его биографического пути, в частности детства и юности, которые рассматриваются под углом зрения самоосознания автора его семейной, физической, половой, экзистенциальной, социальной принадлежности. Исследуется отображенная в письмах С. Черкасенко его педагогическая деятельность, идейные и художественные взгляды, процесс реконструкции творческих замыслов, средства и приемы поэтики эпистолярной автобиографии писателя.

Ключевые слова: дискурс, эпистолярная автобиография, эпистолярный стиль, эпистолярная форма, жанр, писательский эпистолярный текст, функционально-семантическая организация текста.

SUMMARY

Kotyash I.A. Autobiographical image in epistolary Spyridon Cherkasenko. – Manuscript.

The dissertation traces the historical origins and genesis of literary epistolary writer, the theoretical and methodological basis of its study, the main controversial issues of modern epistolografiya, developed

a theoretical model of functional-semantic organization epistolary writer, which considers its basic typological features.

The dissertation first systematized and analyzed previously published archival materials containing letters S. Cherkasenko to Professor L.T. Biletskoho written in the period 1930-1940's Based on this correspondence examines reflected S. Cherkasenkovo stages of his biographical path including childhood and adolescence, his educational activities, its ideological and artistic views, the process of reconstruction of creative ideas, tools and techniques poetics epistolary autobiography of the writer.

Key words: discourse, epistolary autobiography, epistolary style, epistolary form, genre, text, the writer's correspondence, functional and semantic organization of the text.